

فهرهنگی زاراوهی ئهدهبی

ئیکسپریسیۆنیزم – Expressionnisme

بهلام ئهوهی جیگای سهرنج و رامانه، سههرهتای بهکارهینانی بهم جوړه سهرهوه، بۆ فهرنسا، بۆ شاری پاریس، لهکاتی کردنهوهی پیشانگای هونهرمهاندانی بهرلین لهسالی ۱۹۱۱ دهگهڕیتهوه، لهوکاتهدا چهند هونهرمهاندیک که ئهوسا له پاریس دهژیان، لهمانه: براک – Braque، دیرا – Dufy، مارکۆ – Marquet، پیکاسۆ – Picasso، فلامینک – Vlaminck، هیتریش، لهژیر ناوی (هونهرمهاندانی ئیکسپریسیۆنیستی فرهنسای) یهکه م پیشانگایان کردهوه، که تا ئهوساش ته مومژێ لهگهڵ خۆی هه لگرتبوو.

داهینانی ئهم دهبرینه، که هه ندی جار نووسه ران و په خنه گرانی کورد هاوتای (دهرپرینه خوازی بهرانبه به ئیکسپریسیۆنیزم) داده نین، له داهینانی لوقیس کۆرینت – ه که هه ر خۆی له م پیشانگایه دا سه ر کردایه تی گرووپی هونهرمهاندانی ئه لمانی ده کرد. گوايه ئه مانه ش که وتبوونه ژیر کاربگه ری ماتیس – Matisse – ی هونهرمه ندی فرهنسای.

لیره به دواوه، زاراوه که به خیراییه کی باوهر پێ نه کراو بلاو ده بیته وه. کارل شیفله ر – K. Scheffler که سه ره رشتی گۆفاریکی به ناو ده نگی وه ک: Kunst und kunstler – ی ده کرد، ژماره ی مانگی شه ش تایهت ده کا به م پیشانگایه و راسته وخۆ دژایه تی ئیکسپریسیۆنیزم ده کا، چونکه تا ئه وکاته پشتگیری له ئه مپریسیۆنیسته کان – Impressionist ده کا. (ئه مپریسیۆنیزم واته ئیبتیاعی و ئیبتیاعیه ت). ئهم روائینه تازه یه به شتیکی ناماقوول و بێ مانا له قه له م ده دا که له لایه ن گرووپیکی فرهنسای راکه بان دراوه.

بۆیه، وێرای خێرا بلاو بوونه وهی ئهم زاراوه تازه یه، زیاتریش وه ک دژایه تی و پێچه وانه ی ئیبتیاعیه کان باسی ده کری. دواتر ئاراسته یه کی تر ورده گری، وه ک دژه ئه کا دییمز و مه رج و تایبه تمه ندیه کان، بانگه وازی ئه وه ده دن که هونه ر ده بی هه قیقه ت پیشکه ش بکا، ئیکسپریسیۆنیزم واته دژه

... ئیکسپریسیۆنیزم له و تیرم و زاراوه نوێیانه یه له کۆتایی سه ده ی بیستم هاتۆته ناو زمان و فه رهنگی کوردیه وه، هه رده میش له بهر نه بوونی سه رچاوه ی گونجاو و باوه رپیکراو، خۆی به ته مومژێ و ئالۆزیه ک دا پۆشیوه، زۆر جار، یان گه لیک جار، نووسه ران و په خنه گرانی کورد ده سته واژه ی «ته عبیری یان ته عبیرییه ت» یان به رامبه ر به کارهیناوه، له بنچینه دا هه له به ک له م وه رگێرانه دا نییه، ئه وه ی که جیتی گومانه فۆرمۆله کردنی (ته عبیرییه ت) خۆیه تی که له گه ل سیستمی زمانی کوردی ناگونجی، چونکه فۆرمۆله کردنیکی زۆر عه ره بییه. بۆ ئه وه ی له کیشه ی وه رگێرانی زاراوه کان دوورین، که به رای ئیمه هه ندی جار، له جیاتای روونبێژی گوتن دوو چاری تاریکیژیمان ده کا، بێ گومان ئهم رایه به سه ر هه موو زاراوه کاندایه پیره و نابێ، به لکو هه ندیکی ده گرتیه وه، بۆیه ئیمه پیمان باشته ر زاراوه ی ئیکسپریسیۆنیزم – Expressionisme وه کو خۆی به کاربھێتین که له عه ره بییه که ی به مانای (التعبیریة) دی.

زاراوه ی ئیکسپریسیۆنیزم سه ره تا له ناو زمانی ئینگلیزی له سه ده ی نۆزده م به کارهاتوه، پاشان له زمانی فرهنسای، به لام ئهم به کارهینانانه هیه کاتیک له چوارچێوه ی بزووتنه وه یه کی ئیستیتیکی دیاریکراوی هونه ری، یان گه یانندی خاسیه تی هونه ری تایبه تدا نه بووه، له و سه رده مه به کارهینانه کان زۆر روون نه بوونه و زاراوه که ش ئیبتیاعیکی دیاری وهرنه گرتوه، به لام به پێچه وانه وه، ته نیا له ئه لمانیا له هه موو ئیمپراتۆری ئه لمانیا – نه مسا – هه نگاریا که به زمانی ئه لمانی قسه یان ده کرد و زمانی ئه لمانی زمانی یه که م بوو، ئهم زاراوه یه له چوارچێوه ی دروستی خۆی به کارده هینری، وه ک ئاماره یه ک بۆ روانینیکی و خاسیه تیکی، یان چهند خاسیه تیکی ئیستیتیکی و هونه ری دیاریکراو به کاردی.

سروش، دژ لاسایی کردنه وهی سروشت، بهم جوړه، هه لکهوت و ناراسته یه کی دیکه ی ئالوژتر ودره گری، پیده چی لیره و درتزه به خوئی بدا.

همان زاروه، راسته وخو دوای ئه پيشانگایه ی ۱۹۱۱، چند مانگیک دواتر، له بواری ئه ده بیاتیش به کار دئ. له پاشکوئی ئه ده بی روژنامه ی Hridberger Zeitung-ی مانگی ته مووزی ۱۹۱۱، نووسه ریکی لاو که تازه له خویندنی فلهسه فیه ببووه به ناوی کورت هیلر- K.Hiller، راسته وخو دژایه تی ئیتبا عییه کان دهکا و پشتگیری له ئیکسپرئسیونیزم دهکا، ئینتیبا عییه کان به وه و سف دهکا که (تو به له رینگ له سه ر تابلو داده نین و ئینتیبا عی خویان پیشان دهدهن)، پاشان ده لئ زور سه ریلنده که سه ر به نه وهی نوئی هونه رمه ندانی ئیکسپرئسیونیزم و هه ولدها بنچینه ئیستی تیکیه کانی ئه م بزوتنه وه نوئیبه داپرئوئی و ده لئ: (ئیمه ئیکسپرئسیونیزم، ئه وهی سه رله نوئی به لامانه وه بایه خداره، بنچینه یه، وسته نه، ئیتوسه -Ethos) ه (ئیتوس: به زور مانا دئ، وهک هه ندئ پیوه ر و تاییه تمه ندی گه لیک، وهک گیانی گه ل، که تاک هه ست دهکا سه ر به م گیانه یه.)

بهم شتویه و زور به کورتی ئیکسپرئسیونیزمی ئه ده بی، به پروونی له دایک ده بی.

له روانگی ئیکسپرئسیونیزم، هونه رمه ندان و ئه دیان، بنچینه ی روانینی هونه ری خویان له سه ر نوینه رایه تی کردنیک داده رتژن که له ریگای (مانا) وه پیی گه یشتوون. له روانگی ئیتبا عییه کان، ئه مانه ته نیا ئامانجیان راکیشانی خه لک بووه بو خویان و هیچی تر، به لام ئه وان به پیچه وانیه ئه م روانینه، به لایانه وه گرینگ بووه نووسه ر تاییه تمه ندیبه ئه خلاقیه کانی له برایی هه موو شتیک دابن، وهک تاکیک ئه وه پیشان بدا که له هه ناوی ئه ودا بوونی هه یه، دژی وهه می مانا، هیتانه وهی یان گه رانده وهی ده سته لاتنی ئه قل.

کورت هیلر دوو سال دواتر به کتیبیکی تر به ناوی (حیکمه تی بیزاربی - Sagesse del'ennui) درتزه به هه مان روانینی خوئی ده دا، که ده توانین به چند وشه یه ک روانینی ئه و پیشان بدهین که له لایه ن خوئی دانراون، وهک: (قه ناعه ت، خه سته، ئیراده، شوپش.)، به لام له هه مان کاتدا، روانینی تری ئه ده بی و فیکری پیچه وانیه هه موو ئه م روانینه ی سه ره وهش درتزه به خویان ده ده ن ئه مانه، هه موو ئه م بزوتنه وانیه یان به کلیشه و مؤد داده نا، کیشه ی ئه ده ب و هونه ریان به وه دانه ده نا که هه میشه ده بی له پیچه وه و ربزی یه که م بی، ئه مانه پییان و بوو ئامانجیکی تر هه یه، ئه مه ش ده بی وهک ژبان خوئی قورس و سه نگین بی.

سه رده می سه ره له دانی ئیکسپرئسیونیزم (۱۹۱۱) به سه رده می گواسته نه وه و سه رده می گورانه گه وره کان له ئه لمانیا و روژتاوا له قه له م ده درئ، ئه لمانیا نزیکه ی چل سال پيشتر که وتبووه ناو گورانیکی پيشه سازی و کومه لایه تی و فرهه نگی زور مه زن و سه رنج راکیش. سالی

۱۸۷۱ ژماره ی دانیشتوانی ئه لمانیا نزیکه ی چل ملیون که س ده بوون، تا ده گاته سالی ۱۹۱۴، سه رده می شه ری یه که می جیهانی ده بیته حه فتا ملیون که س. به درتژی ئه م ماوه یه کومه لیک چه مک و روانین و نه ریتی کومه لایه تی ده گورین، کیشه و ناکوکی مه زن له نیوان نه وه کان و باوکه کان سه ره له ده دا، له پال ئه مه، ده بینن ئه ده بی پيش نیتشه زور که م گرینگی پی ده درئ، به لام خه لک به لیشا و نیتشه ده خویننه وه و به پال هوانی ته نیا و ئه رسته توکراسی نوئی له قه له م ده ده ن، به دوای سوپه رمان ده گه رین. سالی ۱۹۱۴ درامای (کور) له نووسینی دیر سون Der Sohn، ئه م ناکوکیه ی نیوان نه وهی نوئی و نه وهی کون به ناشرکرا پیشان ده دا. له سه رده مه ئیکسپرئسیونیزم وهک گورانیکی مه زن سه ر ده کرا، به و مانایه ی دژه بوژروا و نه ریتپارتیزی ناو کومه ل بوون، بزوتنه وهی ئیتبا عییه یان به (گرامافونی جیهانی ده ره وه) داده نا، به و مسانایه ی هونه ریکی بوژروازی و نه ریتخوازی پی شکه ش ده کرد. له گه ل ئه مه ش، ئیکسپرئسیونیزم-یش ببووه مؤد و تیکه ل به وه هم و ئه فسانه ی خوئی بوو، زور که س و گرووی خه لک، له مانه ماموستایان، ماموستایانی خویندنی بالاش، بی هیچ لیکدانه وه و زه مسینه یه کی دروست خویان به گرووی ئیکسپرئسیونیزم له قه له م ده دا... تا. له نیوان ۱۹۱۱ تا سالی ۱۹۲۲ هه زاران نووسه ر و هونه رمه ند به هوئی گورانه گه وره کان و سه ره له دانی نه وهی نوئی، تیکه ل بوونی ئه م بزوتنه وه یه به وهه می تاییه ته تی خوئی، خو بان به ئیکسپرئسیونیزم داده نا، دوای سالی ۱۹۲۲ ده دانه یه کیان لی ده می نیتشه وه، به تاییه تی نووسه ر و هونه رمه ندانی گرووی (Der Sturm - ره شه با) که له سالی ۱۹۱۰ له به رلین له لایه ن هیروارت فالدن Herwarth Walden دامه زرا. ئه م گرووپه ده میک بوو، پيشتریش، خه ریکی کاری ئه ده بی و هونه ری و ره خه یی بووه، گرینگییان به هه موو بزوتنه وه پيشه نکه کانی ئوروپی ده دا وهک: ئیتبا عی، کوبیزم، فوتوریزم، شیعرئ نوئی، رومان و ره خه و هونه ری نوئی، ئه وانیه ی زور گرینگییان پیدراوه، له مانه هه ندیکیان بریتین له: کاندینیسکی، دیلوتی، ئه پو لینییر، مارینیتی..

تیبینی: سه رنجی خوینه ران بو ئه وه راده کیشین، که سه رچاوه کانی ئه م فرهه نکه، له به ر ئه وهی زیاتر له سی - چل سه رچاوه ن، به فره نسایی، له کوتایی ئه م پرژه یه ده نووسرین.

د. موحسان نه حمده عومر